

Sympraxe filosofie a politiky z ducha liberálně-konzervativní skepse. O Odo Marquardovi, Hansu Blumenbergovi a Nové levici: aneb stručně a jasně: kde se mluví o Odovi, nesmí se mlčet o Hansovi

The Sympraxis of Philosophy and Politics from the Spirit of Liberal-Conservative Scepticism. On Odo Marquard, Hans Blumenberg and The New Left, or, Briefly and Clearly: Where Odo is Spoken about, Hans Must Be Mentioned

Christian Keller

Abstrakt: Příspěvek vychází z autorova disertačního projektu, který mapuje myšlenkovou spřízněnost mezi Hansem Blumenbergem a jednotlivými filosofy tzv. Ritterovy školy, tedy Odo Marquardem, Hermannem Lübbem, Robertem Spaemannem a Martinem Krielem. Autor předkládá obecnou charakteristiku Ritterovy školy a „skeptické generace“ (H. Schelsky), hledá argumenty, které by osvětlily, proč bývá zdůrazňována spřízněnost mezi Blumenbergem a „Ritterovci“, a poukazuje na její filosofické konvergence v oblasti praktické filosofie. V analýze vychází z několika nesporných afinit mezi Marquardovým a Blumenbergovým myšlenkovým světem: z návaznosti na gehlenovské pojetí člověka jako deficitní (a kompenzující) bytosti, z oslavy polyteismu, ze společných obtíží s filosofií dějin, které je vedou ke kritice diskurzivní etiky (v duchu Nové levice). Předkládá a zdůvodňuje tezi, podle níž se zmínění Ritterovi žáci přiblížili k sobě navzájem – a současně i k Blumenbergovi – nejvíce poté, co byli nuceni reagovat nejen na studentské hnutí druhé poloviny 60. let, jež zpochybnilo demokratické struktury Spolkové republiky, ale i na neomarxismus, o nějž se studentské hnutí opíralo. Druhou část studie tvoří analýza liberálně konzervativní kritiky diskurzivní etiky, jejíž jádro představuje překvapivé Marquardovo čtení Descarta: Descartes dočasné a provizorní morálky je zde postaven proti Descartovi nepochybnému metodicky zajištěnému.

Abstract: The paper is based on the author's dissertation project, which maps the intellectual proximity of Hans Blumenberg and philosophers of the Ritter School – Odo Marquard, Hermann Lübbe, Robert Spaemann and Martin Kriele. The author presents a general characterization of the Ritter School and the „sceptical generation“ (H. Schelsky), seeks arguments to shed light on the reasons for the emphasis on the intellectual proximity of Blumenberg and the Ritter School, and highlights its philosophical convergences in practical philosophy. The analysis is based on several indisputable affinities between Marquard's and

Blumenberg's intellectual world: their continuity with Gehlen's conception of man as a deficient (and compensating) being, their appreciation of polytheism, their common difficulties with philosophy of history, which lead to the critique of discursive ethics (in the spirit of the New Left). Further, the study presents and justifies the claim that Ritter's students became closer to each other as well as to Blumenberg mostly after they were forced to respond to the student movement of the late 1960s, which cast doubt on the democratic structures of West Germany as well as Neo-Marxism, which formed the foundation of the student movement. The second part of the study consists of an analysis of the liberal conservative critique of discursive ethics, the core of which is Marquard's unique interpretation of Descartes: the Descartes of temporary and tentative morality is confronted with the Descartes of indubitability and methodological security.

Klíčová slova: Blumenberg a Ritterova škola; praktická filozofie; diskurzivní etika; provizorní morálka

Keywords: Blumenberg and the Ritter School; practical philosophy; discursive ethics; tentative morality

Přednáška vychází z projektu disertační práce: „*Ein mögliches Fremdverständnis: Hans Blumenbergs liberalkonservative Ethikkonzeption als antidiskursethische Therapeutik*“ (Jak porozumět cizímu: Blumenbergova liberálně konzervativní koncepce etiky jako terapie proti diskurzivní etice). Tato práce pojednává o Blumenbergově myšlenkové spřízněnosti s tzv. Ritterovou školou (mj. Odo Marquard, Hermann Lübbe, Robert Spaemann, Martin Kriele), která dosud nebyla systematicky zkoumána. Jeho role je někdy dokonce přehlížena – např. práce *Philosophie der Bürgerlichkeit. Die liberalkonservative Begründung der Bundesrepublik* (2006) Jense Hacka Blumenberga vůbec nezmiňuje. To je paradoxní situace, kterou dále vyhrocují postoje dalších badatelů, popírajících příslušnost H. Blumenberga k Ritterově filosofickému odkazu.

Např. Ferdinand Fellmann (bývalý Blumenbergův žák) říká:

„Navzdory široce rozšířenému přesvědčení neznamená Blumenbergovo následovnictví Joachima Rittera na jeho katedře, že by byl jakýmkoli způsobem příslušníkem Ritterovy školy. Naopak: Řeč o kompenzační funkci duchovních věd, kterou vrátil později do silnější diskuse Marquard, neodpovídala Blumenbergově legitimizační tezi. Proti Ritterově hegelianismu se pokoušel Blumenberg o nový začátek s fenomenologií Edmunda Husserla, který charakterizoval jeho nejlepší přednášky a semináře. (Fellmann, F. *Hans Blumenberg. Ein Porträt*, in *Information Philosophie* 3 (2008) s.52an)

Podobná dogmatická tvrzení nemohou být základem srovnávací analýzy, ale jen střetů s podobnými absolutismy, jako např. s tvrzením Eckharda Nordofena, který označil Odo Marquarda prostě jako Blumenbergova „mladšího duchovního bratra“ (Nordhofen, Eckhard, *Die Proklamation des Plurals. Zum Tode des Philosophen Hans Blumenberg*, in *Die Zeit* vom 12. 4. 1996. s. 47)

Disertační projekt a tato přednáška si kladou v této souvislosti tři otázky:

1. Jak mohl vzniknout dojem, že Blumenberg intelektuálně přináležel k Ritterově škole, když ho Fehlmann tak kritizuje?
2. V čem přesně spočívá filosofická konvergence v oblasti praktické filosofie, která jako první sugeruje tuto blízkost?
3. Proč se nesmí mlčet o Hansovi, když je řeč o Odovi?

Proč tyto dva dohromady: oba myslitelé psali nezdědka o týchž tématech, hájili podobné filosofické a politické názory, navzájem se citovali a především používali téměř stejné filosofické pojmy, myšlenkové figury a argumentační modely, že se téměř nedá poznat, od koho pocházejí.

Vyjádřeno v bodech:

1. oba vycházeli v návaznosti na Gehlena z antropologie člověka jako bytosti nedostatku (homo compensator)
2. oba vypracovali téměř současně koncepci „chvály polyteismu“, která torpéduje absolutistické nároky monoteismu na pravdu

Řečeno poněkud nenuceně, měli oba následně potíže s filosofií dějin a tudíž také s nároky na smysl dějin a světaběhu (Marquard ironicky: „smysl je nesmysl, který je lépe ponechat“: (Přesný citát z Marquardovy studie *Zur Diätetik der Sinnerwartung in Apologie des Zufälligen*, 1986, s. 53, zní: „Der Sinn – dies steht nun halbwegs fest – ist stets der Unsinn, den man lässt.“ Smysl – a to je nyní téměř jisté – je nesmysl, který se ponechá.)

3. Pro oba je zejména diskurzivní etika Nové levice (Jürgen Habermas, Karl-Otto Apel) novým dobovým reprezentantem nehumánní filosofie dějin. Filosofická a politická sympraxe je důsledkem tohoto společného politického postoje Marquarda a Blumenberga, který zaujali při diskusi s filosofií Nové levice, tzn. s filosofií osmašedesátníků, generace 68.

Vědecká recepce těchto tří bodů má svůj zdroj v neposlední řadě v dílech samotných představitelů Ritterovy školy. Jejich typický znak:

- celé Collegium Philosophicum, které Ritter řídil, se vyznačovalo otevřeností diskurzu, a ta zase dovedla všechny zúčastněné k dobově nezvyklé míře senzibility pro společenské problémy a k ochotě o nich diskutovat. Všichni přitom odkazují na Ritterovu schopnost akceptovat jiné názory a vytvářet „svobodný prostor myšlení“ a být jeho „garantem“, jak Rittera označil další jeho žák Jürgen Seiffert.
- Marquard popsal tento kruh takto: „Tomisté, evangeličtí teologové, pozitivisté, marxisté a skeptici v dialogu“. Byla to „pestrá a co do svých stanovisek kontroverzní skupina“, kterou udržovala pohromadě nejvíc její kultura argumentace.

Pozdním důsledkem tohoto pojetí byla nakonec konvergence ke školskému pojetí, které přijímá určité axiomy – ve vztahu k praktické filosofii Marquardově a etické koncepci Blumenbergově je lze shrnout následovně:

„Filosofie bez zkušenosti je prázdná: ve skutečnosti nelze mít filosofii, aniž by měl člověk zkušenost, na kterou je odpovědí. Zkušenost však potřebuje čas. Proto se nesblížili Ritterovi žáci ve svých obsahových tezích během studia a ve svých učednických letech, ale teprve desetiletí později: když už měli zkušenosti, díky kterým začali chápat vlastní Ritterovy filosofické odpovědi; v Ritterově škole existuje – to poznamenávám dnes – školská konvergence jako dlouhodobý pozdní účinek. Ovšem tehdy, v době studia, existovala jedině omezeně, daná institucionálními povinnostmi a citelnou starostí, kterou si dělal Ritter o každého z nás – k myšlení musíte mít plnou svobodu: i tu stát se skeptikem.“ (Marquard, *Abschied vom Prinzipiellen*, s. 8.)

Co ale byla ta „konvergence“ Ritterových žáků? Podle Marquarda měla podobu „velice podobně osvojené formy replik na zpochybnění demokratických struktur Spolkové republiky, které symbolizoval rok 1968“ (tamtéž, s. 17) Jejich filosofie byla vystavena nedobrovolné politizaci a sjednotila se a také je jedním antimarxistickým a antiutopickým afektem.

- Důsledná distance od neomarxistických tezí – a mezi ně řadili kritickou teorii J. Habermase a zejména její poslední výhonek, diskurzivní etiku (Apel, Habermas) – generovala nejpozději od konce 60. let relativně homogenní myšlení Ritterových žáků.

V tomto momentu se do diskuse vrací H. Blumenberg. Jeho etická koncepce (podmíněná pojetím filosofie jako rétoriky) se obracela proti diskurzivní etice – tu chápala jako projekční plátno vlastních prakticko-etických stanovisek, která byla zase výrazně formovaná příslušností jejích reprezentantů (vedle Blumenberga zejména Marquard a Lübbe) k tzv. skeptické generaci.

- Byla to poslední generace, která byla ještě existenciálně poznamenána zkušeností s nacismem: patnácti až sedmnáctileté děti, které zastihl konec války jako tzv. „pomahače u flaku“, naverbované do Wehrmachtu, a nechal je stát bez jakékoli opory v jiných než válečných zkušenostech prohry, rozkladu a tragédie.
- Jak psal Schelsky, zažila tato generace totální ideové vystřízlivění: začala být kritická, skeptická, nedůvěřivá a bez iluzí víc, než kterákoli generace před ní. To se promítlo odmítnutím každé ideologizace a politizace a nesmiřitelným dožadováním se poznatků o reálné situaci.

Počítat Blumenberga k této generaci je poněkud obtížné – byl pronásledovaný nacistickým režimem, dokonce internovaný, všechno kvůli židovskému původu své matky. Prožil svou deziluzi a skeptickou krizi jinak než pomocníci od flaku – proto také nemluví otevřeně o skepsi nebo ztrátě iluzí, ale o tom, že filosofem nesmí nikdo disponovat, používat ho k něčemu, a on sám se nesmí nechat omámit, doslova „oblafnout“ ničím, co je mu nabízeno: termíny „Unverführbarkeit“ a „Verblüffungsresistenz“.

Filosof má své „jeskyně“; pro něj jako pro ostatní jsou jeskyně „Lebenswelt“, jsou světem, kde prožívají svůj život, který brání obranou jeskyní – a ty stojí za obranu, protože ta je obranou života.

- Politicky nebyl problém vidět v obrazu „jeskyně“ a „východišť z jeskyně“ (Höhle, *Höhlenausgänge* – Blumenbergova kniha z r. 1989) skutečnost života v demokratické Spolkové republice. Její ústava byla nakonec přes všechny výhrady pojmově a právně nejspolehlivější formou vyrovnání se s německou minulostí.

Ústava a její instituce reprezentovaly autoritu, v které viděli Ritterovi žáci a Blumenberg spolehlivost a záruku. Proto, když začalo antiautoritativní studentské hnutí, reagovali většinou s nepochopením, Blumenberg sám přímo panicky. Opustil diskusní prostředí Ritterovy školy a stáhl se do sebe: podle Fellmana „se stáhl do monologu“ („Rückzug ins Monologische“) – tzn., že se také odlišil od ostatních myslitelů Ritterovy školy, dával najevo nechut' k veřejným vystoupením a věnoval se svým monografiím. Pokud se ale vyjadřoval ke společenským problémům, byla z jeho tezí cítit nejen skepse, ale přímo nevole k politice, která překrývala fakt, že jeho stanoviska byla jasně filosoficko-politická. Nejen Marquard, ale také Blumenberg proto patří do linie liberálně-konzervativní skepse, která se neprofilovala proti roku 1933, ale viděla nejnešťastnější rok německých moderních dějin v roce 1968.

Liberálně-konzervativní kritika diskurzivní etiky probíhala jako dekonstrukce absolutního diskurzu prostřednictvím pojmu „decize“. Marquard a spol. využívali ke svému pragmaticko-kritickému decizionismu koncept „provizorní morálky“ od Descarta.

- Reaktualizace decizionismu znamenala její uplatnění na pojetí každé mravní tradice a každého hodnotového systému jako provizorního, vázaného na dobu, lidi, zvyky, tradice, a tedy podmíněného.
- Rozhodování mezi etickými postoji a morálními hodnotami podléhá vlivu těchto faktorů, zpravidla se zakládá na zvycích a tradicích. To je plně legitimní.
- Naše rozhodování je v tomto smyslu obyčejné, je to volba mezi běžnými, obyčejnými tradičními postoji, na kterých není nic absolutního.
- Podle Marquarda není problém vyvolat výjimečný stav tím, že se překročí meze faktického, reálného, normálního, tzn. toho, co utváří běžný svět lidského života. Je to ale jen romantické, a hlavně nerozumné – naopak rozumně jedná ten, kdo výjimečnému stavu zabrání. (Marquard, *Philosophie des Städtischen*, s. 107.)

Bránit se změnám znamená bránit se překračování mezi fakticity. Obrana proti nim ale není a nemůže být všeobecným pravidlem: platí tam, kde změny nepomáhají pravidlům a normám obyčejového, běžného a zvykového jednání. Protože na jednání nelze nikdy plně rezignovat, nelze opustit ani orientaci mezi účely a cíli jednání: z napětí mezi nefunkčností dějinných „výjimečných stavů“ spojených se změnami etických systémů a soustav morálních hodnot na jedné straně a jednáním ve smyslu určitých účelů na straně druhé se generují situace vyžadující rozhodnutí (*Entscheidungssituation*) – a toto rozhodnutí, které je nezbytnou součástí všední životní praxe lidí, má svou formalizovanou paralelu právě v decizionismu.

Marquard vyvodil ze studia Descartovy „provizorní morálky“ decizionistické závěry, které shrnul ve studiích „Über die Unvermeidlichkeit von Üblichkeiten“ (Nezbytnost obvyklosti, 1979) a „Das Über-Wir. Bemerkungen zur Diskursethik“ (Nad-My. Poznámky k diskurzivní etice, 1984):

- Karteziánství je program absolutizace člověka
- Obsahuje v sobě svůj vlastní antipod: koncept provizorní morálky, který Marquard čte jako program interimistické etiky založené na decizionismu
- Lidé nemají k dispozici nic definitivního; Descartova „metodická skepse“ může snad platit v teorii vědy, ale pro oblast běžné životní praxe je nepoužitelná – tam platí provizorní hodnoty a provizorní morálka
- Marquard: Dokud trvá metodická skepse, dokud není morálka definitivní, dotud potřebujeme provizorní morálku.
- Vlastním cílem ale není polemika s Descartem: Marquard míří na Habermasovu a Appelovu etickou teorii, v níž vidí potlačení konceptu provizornosti
- Diskurzivní etika je „kartezianizace morálky“, resp. „kartezianizace etiky pomocí absolutního diskurzu“
- Diskurzivní etika přenáší metodickou skepsi také na oblast jednání a mění se v podezřívavost: *in dubio contra traditionem, (sive conventiones)*, při pochybnosti se máme obracet proti tradici, proti konvencím, což podle Marquarda znamená – ke všemu, co není diskurzivně prokazatelné jako absolutně dobré a co může být právě

tak absolutně zlé (a to je každá orientace jednání), se máme chovat tak, jako kdyby to absolutně zlé skutečně bylo. Důvod spočívá v tom, že žádná životní orientace není schválena tak dlouho, dokud se neprokáže její zhoubnost, ale naopak je zakázána, dokud není absolutně povolena diskurzivní legitimací. (Marquard, *Apologie des Zufälligen*, s. 122)

- Marquard tím kritizuje diskurzivní etiku zejména metodicky: je založena na zkratu mezi vědeckou teorií (tj. metodickou skepsí) a životní praxí lidí (tj. obyčejným, běžným, tradicemi a zvyky podmíněným životem). Přenesení vědecky formované racionality do sféry praktického, konkrétního života není funkční, proto je Marquard diskredituje jako „inkommensurabilitu teorie a praxe“. To mu umožňuje jeho pragmatisko-decizionistická figura argumentace, v níž obsažená „provizorní morálka“ zbavuje etický diskurz toho, oč stejně jako Marquard usiloval také Blumenberg: o zbavení člověka přílišného, příp. absolutního morálního přetížení.

- *Ars longa, vita brevis*: žijeme příliš krátce na to, abychom dokázali zvládnout absolutno. Život je spíš inzistování (lat. *insistere*) v předběžnostech, neúplnostech, a tím také v tom, co není absolutní, ale životně skutečné.

Právě argument krátkým životem (*vita brevis*) je základem rovněž Blumenbergovy etické koncepce. K ní studie „*Anthropologische Annäherung an die Rhetorik*“ (Sbližení antropologie s rétorikou, 1971)

- „věda počká, anebo se jí týká konvence, že čekat může, zatímco rétorika předpokládá tlak na jednání bytosti nedostatku jako na konstitutivní prvek její situace. (...) Proto jde o kopii formy vědy jako procesu, když se diskuse nahlíží jako nástroj tvorby veřejné vůle, jako kdyby byla mechanismem racionálního hledání výsledků, ačkoli si vlastně právě ona nemůže dovolit principiální nekonečnost vědecky formované racionality“ (Blumenberg, *Wirklichkeiten in denen wir leben*, s. 113)

- Nutnost jednat a nedostatek evidence jsou elementární předpoklady rétorické situace.

- Rétorická situace je životní praxe člověka; ten se musí rozhodovat, a činí tak bez jakékoli komplexní garance. Má k dispozici jen průběžnosti, nehotovosti a věci, o kterých může diskutovat, které ale nejsou zajištěny žádným absolutním diskurzem ani definitivní rozumovou implikací.

- „Musí existovat také kritika čisté racionality, která se vztahuje na časovou strukturu rozumových procesů a dá se znázornit pouze pomocí jednodimenzionální metaforiky. Nároky čisté racionality si musí nechat líbit nejen nekonečná bytost v teologickém smyslu, ale již bytost nekonečné časové disponibility. Do sporu nás uvádí konečnost v čase, jež nás nutí ke zkráceným procesům, zcela nevyhovujícím čisté racionalitě“ (Blumenberg, *Theorie der Unbegrifflichkeit*, s. 93)

- Vždy, když se dovedou teoretické a dogmatické postoje do svého nejvyššího stupně, je cenou za jejich čistotu „paraetika“, tj. moralistika pragmatického jednání, která nám umožňuje přežít navzdory podmínkám tohoto světa (termín „paraetika“ – Blumenberg, *Beschreibung des Menschen*, s. 501)
- Etika bez evidence, tzn. Blumenbergova teorie nepojmovosti, proto musí nejprve odpovídat humánním potřebám člověka jako bytosti nedostatku; racionalizaci tohoto nedostatku může jen sloužit, a to v závislosti na čase lidského života: etika bez evidence, čili paraetika, je schopnost zdůvodnit „vůči životnímu času proporcionální nároky na život“ („proportionierte Zeitanforderungen“) a prakticky jim vyhovět.
- „Je docela rozumné, když nejsme rozumní za každou cenu“ (Blumenberg, *Wirklichkeiten in denen wir leben*, s. 117) – nepotřebuje vždy poslední, nejlepší, absolutní důvody, někdy stačí i předposlední, druhé nejlepší.
- V této souvislosti mluví Blumenberg o „principu nedostatečného důvodu“ (*principium rationis insufficientis*), který chápe jako hlavní zásadu každé rétoriky, která může být návazně etikou nejbližších samozřejmostí a obvyklostí

Závěrem:

- Marquard i Blumenberg vyzvedávali descartovskou figuru „morale par provision“ proto, aby ochránili oblast lidské životní praxe, běžného normálního života, před neblahými zásahy vědecky formované racionality.
- „morale par provision“ je jakýsi „kodex chování podle pravidel předběžnosti“
- To je zásadní pro Blumenbergovu koncepci rétorické etiky: morální jednání závisí od toho, jak se člověk dokáže rozumově vyrovnat s předběžností rozumu.
- Blumenberg tudíž nepovažuje Descarta za racionalistu a zakladatele přísné vědy, jak by odpovídalo klasické interpretaci, ale na základě „morale par provision“ odhaluje Descartovu modernost v pragmatismu, který akceptuje nárok na jistotu jen z důvodu nedostatku času.
- Descartes je moderní ne v tom, že by svou teorií vyzval subjekt k definitivnímu ovládnutí světa, ale naopak v tom, že odstoupil od nároku na definitivnost, vyložil a funkcionalizoval Boha jako záštitu lidského poznání a radil, aby se věda rozvíjela i tehdy, když je to možné jen cestou hypotéz.
- „Jistotu je možné dosáhnout pouze omezením pochybnosti“ (Blumenberg, *Höhlenausgänge*, s. 790), a to je výkon rétoriky, která nastupuje tehdy, když selže pokus o absolutní sebezdůvodnění – a tyto pokusy selhaly vždycky.
- „Racionalita se zničí velice snadno, když nebude uznávat racionalitu toho, co je nezdůvodněné a bude se domnívat, že si může dovolit euforii neustálého zdůvodňování. Descartes přišel na to, že nejrationálnější při výstavbě nových měst by bylo předchozí stržení starých měst. Avšak dokonce ani druhá světová válka neposkytla důkazy, že tato racionalita má šanci.“ (Blumenberg, *Arbeit am Mythos*, s. 181)

- Všechno, o čem můžeme mít evidenci, je rétorika: ta je orgánem *morale par provision* a nosníkem pragmatického decizionismu Ritterovy školy.
- Alternativou k decizionismu je pouze rezignace; napůl cesty mezi nimi se nachází racionální bezmoc, uprostřed níž se právě rozum rozhoduje, kde bude hledat východisko. Bezmoc je bludiště, labyrint nebo třeba hluboký les, kde se člověk ztratí nejčastěji při hledání cesty ven.
- „Pokud by se dala cesta ven spolehlivě určit jen jakousi rezolucí, byla by k tomu, abychom se po ní vydali, nutná rovněž racionalita sebezáchovy. Nic nepotvrzuje preciznější rozumovost.“ (Blumenberg, *Höhlenausgänge*)

Literatura

Blumenberg, H. *Arbeit am Mythos*. Frankfurt am Main 2006.

Blumenberg, H. *Beschreibung des Menschen*. Aus dem Nachlaß herausgegeben von Manfred Sommer. Frankfurt am Main 2006.

Blumenberg, H. *Höhlenausgänge*. Frankfurt am Main 1996.

Blumenberg, H. *Schiffbruch mit Zuschauer. Paradigmen einer Daseinsmetapher*. Frankfurt am Main 1998.

Blumenberg, H. *Theorie der Unbegrifflichkeit*. Aus dem Nachlaß herausgegeben von Anselm Haverkamp. Frankfurt am Main 2007.

Blumenberg, H. *Wirklichkeiten in denen wir leben. Aufsätze und Reden*. Stuttgart 1999.

Faber, R. *Der Prometheus-Komplex. Zur Kritik der Politologie Eric Voegelins und Hans Blumenbergs*. Würzburg 1984.

Fellmann, F. *Ein Denker und kein Dichter. Die Isolierung eines Philosophen: Hans Blumenberg gegen seine Verehrer verteidigt*, in: Frankfurter Rundschau vom 3.3.1998. s. 10.

Fellmann, F. *Hans Blumenberg. Ein Porträt*, in: Information Philosophie 3 (2008) s. 49–54.

Hacke, J. *Philosophie der Bürgerlichkeit. Die liberalkonservative Begründung der Bundesrepublik*. Göttingen 2006.

Heidenreich, F. *Mensch und Moderne bei Hans Blumenberg*. München 2005.

Lübbe, H. *Carl Schmitt liberal rezipiert*, in: Helmut Quaritsch (Hg): *Complexio Oppositorum. Über Carl Schmitt*. Berlin 1988. s. 427–440.

Lübbe, H. *Geschichtsbegriff und Geschichtsinteresse. Analytik und Pragmatik der Historie*. Basel / Stuttgart 1977.

Lübbe, H. *Philosophie nach der Aufklärung. Von der Notwendigkeit pragmatischer Vernunft*. Düsseldorf / Wien 1980.

Lübbe, H. *Theorie und Entscheidung. Studien zum Primat der praktischen Vernunft*. Freiburg im Breisgau 1971.

Marquard, O. *Abschied vom Prinzipiellen. Philosophische Studien*. Stuttgart 2005.

Marquard, O. *Apologie des Zufälligen. Philosophische Studien*. Stuttgart 2001.

Marquard, O. *Das Über-Wir. Bemerkungen zur Diskursethik*, in: Karlheinz Stierle / Rainer Warning (Hg.): *Das Gespräch (Poetik und Hermeneutik Bd.11)*. München 1984.

Marquard, O. *Glück im Unglück. Philosophische Überlegungen*. München 2008.

Marquard, O. *Philosophie des Stattdessen*. Studien. Stuttgart 2000.

Marquard, O. *Skepsis und Zustimmung. Philosophische Studien*. Stuttgart 1994.

Marquard, O. *Skeptische Methode im Blick auf Kant*. Freiburg / München 1982.

Müller, O. *Sorge um die Vernunft. Hans Blumenbergs phänomenologische Anthropologie*. Paderborn 2005.

Nordhofen, E. *Die Proklamation des Plurals. Zum Tode des Philosophen Hans Blumenberg*, in: *Die Zeit* vom 12.4.1996. s. 47.

Schelsky, H. *Die skeptische Generation*. Frankfurt am Main / Berlin / Wien 1975.

Seifert, J. *Joachim Ritters Collegium Philosophicum. Ein Forum offenen Denkens*, in: Richard F./Holste, Ch. (Hg.): *Kreise – Gruppen – Bünde. Zur Soziologie moderner Intellektuellenassoziationen*. Würzburg 2000. s. 189–198.

Spaemann, R. *Grenzen. Zur ethischen Dimension des Handelns*. Stuttgart 2002.

Spaemann, R. *Schritte über uns hinaus. Gesammelte Reden und Aufsätze I*. Stuttgart 2010.

Tugendhat, E. *Philosophische Aufsätze*. Frankfurt 1992.

Christian Keller

Julius-Maximilians-Universität Würzburg